

10/12/2020

Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955)

Verkenning relevante archieven/literatuur

Stefan van der Poel / Ron van Hasselt/ Albert Beuse/ Maarten Duijvendak

Een eerste verkenning

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden eigendommen van Joden geroofd, gestolen, onteigend en doorverkocht. De gemeente wil onderzoeken welke rol zij heeft gespeeld:

- a. bij de onteigening van zogeheten Joods bezit, en
- b. bij de opvang en het rechtsherstel van gedupeerde Joden.

Dit concept geeft een algemeen overzicht van de reeds beschikbare bronnen omtrent de opstelling van de Gemeente Groningen ten aanzien van Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Het geheel wordt afgerond met een aanbeveling voor verder onderzoek. De nadruk ligt in de eerste plaats op de omgang van de Gemeente Groningen met onroerend goed van de Joodse stadgers en zal zich vooral richten op de onteigening van Joods onroerend goed (huizen, bedrijfspanden, land).

Na een schets van de situatie tijdens en kort na de oorlog volgt een inventarisatie van beschikbare bronnen en publicaties. Deze verkenning wordt afgerond met een voorlopig overzicht van de stand van zaken, resterend onderzoek en twee kleine *case studies*.

Inhoudsopgave:

1. Schets Tweede Wereldoorlog en naoorlogse periode
2. Inventaris: literatuur en archieven
3. Stand van zaken
4. Resterend onderzoek
5. Twee *case studies*

1. Schets Tweede Wereldoorlog en naoorlogse periode

Met de Duitse bezetting kwam feitelijk een einde aan het emancipatiedecreet (1796). Een proces van inburgering werd op deze wijze niet alleen stopgezet, maar vervangen door opgelegde segregatie. De vervolging van de Joden in de stad Groningen verliep volgens het gebruikelijke patroon dat de Duitse bezetter overal toepaste: na registratie ging men over tot isolatie – waarbij Joden door allerlei beperkende maatregelen werden uitgesloten van het openbare en economische leven – gevolgd door de uiteindelijke deportatie.

Net als de overige Nederlandse Joden reageerden ook de Groningse Joden op de Duitse maatregelen zoals men reeds vóór 1940 gewend was op overheidsmaatregelen te reageren: men volgde ze op. Of, zoals Lou de Jong het in een interview eens formuleerde: ‘Tegen de achtergrond van de Duitse bezetting is het Nederlandse Jodendom aan zijn fatsoen bezwaken’. In Nederland en ook in Groningen bevond zich een groot aantal voor de nazi’s gevluchte Joden – vaak inmiddels statenloos geworden. De registratie van buitenlandse Joden startte reeds op 1 juli 1940. Een plakkaat dat verspreid werd over de stad, riep ‘alle niet-arische vreemdelingen’ op zich te melden bij het hoofdbureau van politie. Op deze wijze leefden de Nederlandse Joden aanvankelijk nog in de waan dat het ‘slechts’ om buitenlandse Joden ging. Deze illusie duurde tot februari 1941, toen ook zij geregistreerd werden. Een brief van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de burgemeester kondigde de aanmeldingsplicht voor alle personen ‘van Joodsen bloede’ aan. In de kranten verschenen daarop op 10 februari oproepen waarin personen met minimaal één Joodse grootouder verplicht werden zich te melden. Reeds in februari 1941 was in Groningen zo een lijst van 3187 mensen opgesteld die allen één of meer Joodse grootouders hadden. Op deze wijze beschikten de autoriteiten vanaf dit moment over een overzicht van de gehele Joodse bevolking, compleet met geboortedata, beroepen en – niet onbelangrijk – adressen.

Voorbode van de eerste deportatie vormde de keuringsplicht die op 24 juni 1942 werd afgekondigd. Joodse mannen tussen de 16 en 55 jaar dienden zich te melden met het oog op te verrichten arbeid in de werkkampen. Deze keuringen vonden op 25 en 26 juni plaats in de oude HBS aan de Violenstraat. Joodse artsen weigerden mee te werken aan deze keuring. Volgens de Joodse arts Isidor van der Hal werd vrijwel iedereen door de NSB-artsen goedgekeurd.

Op 10 juli 1942 werd een groep van ongeveer 850 Joodse mannen – waarvan zo'n 600 afkomstig uit de stad en de overigen uit de provincie – via het Groninger station naar werkkampen in Noord-Nederland weggevoerd. Dat de niet-Joodse bevolking op de hoogte was van het transport blijkt niet alleen uit het verslag van De Jong, maar tevens uit een politieverlag van 9 juli 1942 (tijdstip 21.30 uur). Dit was de avond voorafgaand aan het eerste transport van Joodse mannen opgesteld door de hoofdcommissaris van politie, de NSB'er Ph. Blank. Het draagt de omschrijving: 'Woelingen en onlusten'. Ook op de dag van het transport zelf was het onrustig. Het summiere verslag in telegramstijl van de commandant van de ordepolitie E.H. Huizinga van 10 juli 1942, 11.55 uur, met als omschrijving 'Wapengebruik door de Nederlandse politie', toont dit aan.

Hedenmorgen vertrokken transport ca. 850 Joden in twee treinen van Hoofdstation naar diverse werkkampen. Duizenden toeschouwers op de been omgeving station en langs spoorbaan. Deze menigte verspreid: van sabels en gummistokken gebruik gemaakt. Van de zijde van de Joden geen demonstraties of wanordelijkheden.

Een menigte van 'duizenden' toeschouwers die met 'sabels en gummistokken' op afstand moest worden gehouden. Het bevestigt allerm minst het beeld dat de Joden in alle stilte en zonder de minste ruchtbaarheid zijn afgevoerd. De Groningse burgemeester mr. P.W.J.H. Cort van der Linden protesteerde tegen het transport van de mannen in een brief aan de Duitse *Ortscommandant* Rauch. Cort van der Linden werd vervolgens op 2 september 1942 eervol uit zijn functie ontslagen en vervangen door een NSB-burgemeester.

Doordat vele Joodse mannen nu min of meer in gijzeling waren genomen, was het vrij eenvoudig op een later tijdstip de overige gezinsleden op te pakken. Op 3 oktober 1942 volgde dan ook een transport van in hoofdzaak vrouwen en kinderen naar Westerbork, een transport dat uit circa 650 personen bestond. Het ophalen gebeurde door de Groninger politie. Vijftig patrouilles van drie agenten waren de hele nacht bezig mensen te arresteren en naar het station te begeleiden, de marechaussee zorgde voor de bewaking ter plaatse. In de daaropvolgende weken werden de Joodse mannen vanuit de werkkampen naar Westerbork getransporteerd om met 'hunne gezinnen te worden verenigd', zoals het heette. Het laatst verdiende weekgeld, onder aftrek van enkele vergoedingen en de kosten voor de busreis naar Westerbork, werd

door de Heidemaatschappij, die de werkzaamheden in de kampen coördineerde, aan de Gemeente Groningen toegezonden.

Inbraken in huizen van gedeporteerden door burens of andere ‘belangstellenden’ kwamen geregeld voor, dit ondanks het toezicht op de ‘verzegelde Jodenperceelen’. De burgemeester verzocht de politie dan ook het toezicht op dergelijke woningen te verscherpen en eventueel in te grijpen.

Op 28 november 1942 volgde opnieuw een transport richting Westerbork, ditmaal met haast uitsluitend Joden uit de provincie. De transporten van 12 maart en 8 december 1943 vormden de afsluiting van een lange reeks grote en kleinere deportaties. Het december-transport omvatte ook de circa 25 oude en zieke bewoners van het rusthuis *Beth Zekenim* aan de Schoolholm.

Het ophalen van de Joden en het begeleiden van de transporten geschiedde voor het overgrote deel door de Groningse politie en marechaussee. Na het vertrek van de Joden was er weinig dat nog herinnerde aan hun voormalige aanwezigheid: hun huizen stonden leeg of hadden nieuwe bewoners, Joodse bedrijven waren overgenomen door *Verwalter* – stromannen van de Duitsers – en namen van straten en pleinen die verwezen naar Joodse personen waren gewijzigd.

Vanuit Westerbork gingen de transporten verder naar het oosten. Van de 2724 personen die door de Duitsers als ‘*Volljuden*’ waren geregistreerd, werden er circa 2550 naar Polen gedeporteerd en vermoord. Slechts tien Groningers overleefden deze kampen (vooral Auschwitz en Sobibor). De Joodse huizen werden veelal leeggehaald en de inboedels naar Duitsland vervoerd. Huizen stonden leeg of werden verkocht. Aangenomen wordt dat na de oorlog in totaal zo’n 120 Joden uit de kampen naar de stad terugkeerden. Daarnaast waren er natuurlijk Joden die op andere wijzen de oorlog hadden overleefd, veelal door onder te duiken. Zij die berooid terugkeerden mochten spullen van NSB’ers uitzoeken die in verschillende scholen lagen opgeslagen door het Comité van Herstel. Woningen en bedrijfspanden stonden na de oorlog vaak op naam van anderen. Rechtsherstel duurde vaak lang. Rechters stelden meestal een minnelijke schikking voor om ‘eruit’ te komen. De beroofden gingen daar veelal in mee omdat zij weinig alternatieven zagen.

Net als bij de overige Joden in Nederland werd de blik van de Groninger Joden meer over de grens gericht. Zo liep het toch al geringe ledental van de Joodse gemeente – 239 leden in 1948 – elk jaar verder terug. Tussen 1948 en 1951 verminderde het zelfs met een kwart. Een groot deel van deze achterblijvers stond

reeds ver af van het Jodendom, gespaard als zij vaak waren door het ‘gemengde huwelijk’. De Joodse gemeenschap was in dat opzicht ook geen geslonken replica van de vooroorlogse. Naast het veel voorkomende ‘gemengde huwelijk’ waren de leden over het algemeen meer gesecculariseerd en beter gesitueerd dan vóór de oorlog.

De Joodse Gemeente werd na de oorlog opnieuw opgericht en verkocht zoveel mogelijk bezittingen (de Folkingestraat Synagoge, het studiehuis Ets Haim, het Oudeliengesticht Beth Zekenim en het rabbinaatshuis). Veel van de huizen van de Joden in de voormalige Joodse buurt bleven leeg staan. Deze huisjes waren vaak in slechte staat. Het overgrote deel van de Joden in Groningen voor de oorlog was arm, zeker zij die in de voormalige Joodse buurt leefden. De beter gesitueerden leefden veelal in het zuiden van de stad. Na een jarenlange strijd bleef de Folkingestraat-synagoge behouden en werd deze in 1981 opnieuw ingewijd. In 1987 werd ook de renovatie van het aangrenzende rabbinaatsgebouw voltooid. De voormalige Joodse buurt bleef lange tijd een minder fraai deel van de stad, pas met de komst van het Groninger museum en de bijbehorende brug werd de Folkingestraat ineens aantrekkelijk omdat het een snelle route tot de binnenstad bood. In die tijd kreeg de straat ook een opknapbeurt. Eerder was aan de Hereweg al een Joods monument voor de omgekomen Joden uit stad en provincie verzezen.

Joodse bezittingen

In bezet Nederland gold, behalve de eerste maanden van de bezetting, geen militair maar een civiel bestuur. De Verordeningen die werden afgekondigd hadden de status van wet. Verordening 189/1940 (van 22 oktober 1940) betrefte de registratie van ‘Joodse’ ondernemingen’. Daartoe behoorde niet alleen de registratie van onroerend goed van ondernemingen, maar ook bijvoorbeeld landbouw- en weidegronden.

Verordening 154/1941 (van 11 augustus 1941) ‘betreffende het Joodsche grondbezit’ regelde de liquidatie van onroerend goed en hypotheek. Deze verordening betrefte allereerst de aanmeldingsplicht voor Joden van hun grondbezit (niet zijnde landbouw- en weidegronden), inclusief alle aan de grond gerelateerde rechten. Deze rechten bestonden uit het recht van erfpacht, het recht van opstal en de rechten betreffende het onroerend goed zoals verhuur en hypotheek. De aanmeldingen moesten worden ingediend bij de *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV). De NGV was volgens de Verordening gerechtigd de panden te vervreemden. Dat gebeurde met

behulp van stromannen, tussenpersonen en handelaren in onroerend goed, belangrijkste doel daarvan was om te verhullen dat het om ‘Jodenpanden’ ging.

Uit de dissertatie van Veraart (2005) blijkt dat NGV in de praktijk het ‘beheer’ overdroeg aan anderen, bijvoorbeeld particuliere NSB-ers, NSB-makelaars (zoals de ook in Groningen actieve Amsterdamse makelaar P. Everout) en ‘professionele’ beheersinstellingen als het ANBO (Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen). Deze laatste heeft in Groningen, zoals ook uit de *Verkaufsbücher* blijkt, vele ‘Joodse’ huizen aangekocht.

Veraart meldt dat de Nederlandse beheerders aan de NGV rekening en verantwoording moesten afleggen en de vruchten zoals huuropbrengsten tegen een vaste provisie moesten overdragen. Ook de in het kader van de liquidatie van Joodse bedrijven werden onroerende goederen verkocht. Eerdergenoemde Everout was tevens betrokken bij de taxatie van percelen in het kader van de verkoop van onroerend goed van joodse bedrijven door de *Niederländische Aktiengesellschaft für Abwicklung von Unternehmungen* (NAGU) en de *Omnia Treuhandgesellschaft* (Omnia).

Inventaris: literatuur en archieven

Voornaamste literatuur over Joods Groningen:

+ De werken van Mr J.H. de Vey Mestdagh Stichting en dan met name de 3 delen over de stad Groningen: *De Joodse inwoners van de stad Groningen en omstreken 1549-1945 en hun begraafplaatsen aldaar* (2016). In deze werken staan alle Joodse Groningers vermeld met hun genealogie, hun adressen en (eventuele) grafstenen. Deze werken bieden een mooie basis om in kaart te brengen om welke huizen het precies gaat en wie daar wanneer woonden.

+ Wout van Bekkum en Stefan van der Poel, *Joods leven in Groningen. Oorsprong en herinnering* (Groningen: Uitgeverij H.N. Werkman, 2011) Vier essays die handelen over de invulling en betekenis van de Folkingestraat-synagoge en de plaats die het gebouw inneemt in onze herinnering.

+ M.G.J. Duijvendak en B. de Vries (ed.) *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw* (Assen: Van Gorcum uitgevers, 2003)

+ Stefan van der Poel, *Joods stadgers. De Joodse gemeenschap van de stad Groningen, 1796-1945* (Assen: Van Gorcum, 2004). Dit betreft een proefschrift (ook

verschenen als handelseditie) en is gebaseerd op grondig archief- en literatuuronderzoek.

Literatuur en rapporten over Joden in Nederland (vergelijkend perspectief):

+ Publicaties door de *Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang* over de naoorlogse opvang in Nederland van mensen (Joden en niet-Joden) die na de oorlog uit gevangenschap terugkeerden. Op 22 juli 1998 werd SOTO opgericht door eerste kabinet Kok om onderzoek te verrichten naar de terugkeer en opvang van slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Dit onderzoek werd uitgevoerd door zo'n 50 historici en andere wetenschappers op basis van uiteenlopende bronnen (archieven van (overheids)instellingen en particulieren, geheime en openbare rapporten, vakliteratuur en fictie, kranten en tijdschriften, beeld- en geluidsmateriaal, reeds bestaande egodocumenten en interviews.

Centrale vraag: hoe reageerde de Nederlandse samenleving in de eerste jaren na de oorlog in materiële en immateriële zin op het vraagstuk van de terugkeer dan wel de komst, de opvang en de (re-)integratie van grote groepen oorlogsslachtoffers?

Publicaties SOTO:

- o Martin Bossenbroek, *De meelstreep: terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker, 2001)
- o Conny Kristel red., *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002)
- o Hinke Piersma red., *Mensenheugenis* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002)
- o Conny Kristel red., *Binnenskamers* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002)

+ Archieven tastbare goederen claims. Tweede rapport van de Commissie van Onderzoek Liro-archieven. Commissie van Onderzoek Liro-archieven/Commissie Kordes (Den Haag 1998)

+ *Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WOII in Nederland*, deel II. Commissie Scholten (Leiden 1999)

+ *Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden WOII*. Commissie Van Kemenade (Amsterdam 2000)

+ *Jaarverslagen van de Uitkeringsraad Vervolgingslachtoffers 1940-1945* (1973-1990)

- + *Leidraad betreffende de voorzieningen tot leniging van door den oorlog ontstane nooden* (7 dln) Het Landelijk Bureau van Nederlands Volksherstel (z.p. 1946)
- + Lipschits, Isaac, *Tsedaka. Een halve eeuw Joods Maatschappelijk Werk in Nederland* (Zutphen , 1997)
- + Onverzaagt, R. En P.H.J. Vrancken, *Prognoses van eerste en vervolgaanspraken in het kader van de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers 1940-1945* (Den Haag 1990)
- + *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag gedurende de bijzondere staat van beleg. 14 september 1944 - 4 maart 1946* Samengesteld door het afwikkelingsbureau Militair Gezag (z.p. z.j.)
- + Posthumus Meyjes, H.C. *De Enquetecommissie is van oordeel... Een samenvatting van het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid in de oorlogsjaren* (Arnhem/Amsterdam 1958)
- + *Rapport van de Commissie voor de vereenvoudiging en coördinatie van de wetten voor oorlogsgetroffenen* (Den Haag 1987)
- + Marnix Croes en Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van Joden in de Nederlandse gemeenten 1940-1945* (Amsterdam: Aksant, 2004). Dit boek handelt onder meer over de patronen die zijn te ontdekken waarin de Joden in de verschillende Nederlandse gemeenten erin slaagden de bezetting te overleven.
- + Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 2011). Dit boek is onderdeel van het onderzoeksprogramma 'oorlog, erfgoed en herinnering: een dynamisch perspectief' dat o.a. door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is gefinancierd.
- + Madelon de Keizer en Marije Plomp red., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam: Bert Bakker, 2010). Dit werk handelt over het veranderende beeld van de oorlog in Nederland gedurende de laatste 25 jaar.
- + Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De Gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015) Resultaten van een onderzoek dat de Gemeente Amsterdam door het NIOD heeft laten instellen.
- + Slaa, R. te *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* Rapport aangeboden aan de gemeente Den Haag, 2016.

- + Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam: Erasmus Universiteit, 2005). Proefschrift met belangwekkende passages over ‘Joods’ onroerend goed.
  - + Kornelius Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (Arnhem: Wolf Legal Publishers, 2008) Proefschrift over herstelrechtspraak, ook met enkele cases uit Groningen.
  - + Gerard Aalders, *Roof* (Den Haag: SDU, 1999)
  - + Gerard Aalders, *Berooid* (Amsterdam: Boom, 2001)
- Beide boeken van Aalders (voormalig medewerker NIOD) laten de methodes zien van de onteigening van Joods bezit, en daarbij bijvoorbeeld de rol van de Liro-bank en de pogingen tot naoorlogs rechtsherstel en restitutie.
- + Rob Bakker *Boekhouders van de Holocaust* (Hilversum: Uitgeverij Verbum, 2020). Over de rol van het Nederlandse ambtenarenapparaat tijdens de oorlog.

Archieven:

+ Groninger Archieven

Archief Burgerlijke Stand Groningen na 1870

Archief Burgerlijke Stand Hoogkerk 1811-1945

Archief Burgerlijke Stand Noorddijk 1811-1945

Archief Nederlands-Israëlitische Gemeente Groningen 1945-1961 (toeg 368)

+ Rechtsherstel (inv 234-245)

Archief van de Provinciale Militaire Commissaris (PMC) te Groningen 1945-1947

Bevolkingsregisters Groningen na 1870

Bevolkingsregisters Hoogkerk 1811-1945

Bevolkingsregister Noorddijk 1811-1945

Secretarie Gemeente Groningen, afdeling Burgerzaken

Archief OVCG (Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen)

Kadasterbewaarders, Dienst van het kadaster, Akten van eigendomsovergang van onroerende goederen, 1941-1945 (toeg 2207, inv 5845-5895)

Archief Gemeentebestuur Groningen, 1916-1965 (toeg 1607)

+ Raadsverslagen met bijlagen, gedrukt, 1940-1954 (inv 58-63)

+ Agenda voor de vergaderingen van B en W, met besluiten, 1940-1956
(inv 180-188)

+ Akten van door de gemeente aangegane transacties (inv 383-435)

- + Index op deze akten op naam van de betrokkene (inv 436a)
- + Index op deze akten op geografische locatie (inv 436b)

Archief Gemeentebestuur Hoogkerk 1811-1968 (toeg 1748)

- + Notulen van de gemeenteraad, 1940-1957 (inv 22-28)
- + Vergaderingen van B en W, 1940-1953 (inv 69-70)
- + Kladnotulen van raad en college, 1937-1947 (inv 94)
- + Agenda's van ingekomen en uitgaande stukken, 1940-1955 (inv 366-372)
- + Bijlagen van de gemeenterekeningen, 1937-1956 (inv 1132-1133)
- + Woningregisters, 1930-1948 (inv 1464-1469)
- + Registers van vertrokken personen, 1939-1948 (inv 1432-1433)
- + Aankoop van onroerende goederen, 1931-1968 (inv 1600, 1602)
- + Beheer van goederen/vermogen van Joden en politieke delinquenten, 1944-1947 (inv 1700)
- + Onbewoonbaar verklaarde woningen, 1925-1955 (inv 3764)
- + Ontbinding en wederoprichting van verenigingen, 1941-1946 (inv 3950)
- + Hulp aan oorlogsgetroffenen en Hongaarse vluchtelingen, 1946-1957 (inv 3974)

Archief gemeentebestuur Noorddijk (1), 1811-1939 (1972) (toeg 1491)

- + Notulen van besloten raadsvergaderingen, 1923-1968 (inv 16)

Archief gemeentebestuur Noorddijk (2), (1916) 1940-1968 (1988) (toeg 1492)

- + Notulen van raadsvergaderingen, 1939-1947 (inv 1)
- + Besluitenlijsten van B en W, 1940-1953 (inv 8-21)
- + Indicateurs van ingekomen en afschriften van uitgegane stukken, 1940-1948 (inv 37-44)
- + Aankoop van gronden, 1942-1958 (inv 117)
- + Bijlagen van de gemeenterekeningen, 1940-1951 (inv 293-304)
- + Stukken betreffende de rekeningen, 1940-1951 (inv 305)
- + Handhaving van de openbare orde, 1940-1944 (inv 353)
- + Publikaties en verordeningen door of op last van de bezetter, 1940-1945 (inv 354)
- + Correspondentie van de burgemeester over de afhandeling van zaken die tijdens

- De Tweede Wereldoorlog zijn ontstaan, 1945-1949 (inv 356)
- + Woningregisters, 1920-1948 (inv 392-394)
- + Politiemaatregelen jegens Joodse ingezetenen, 1941-1942 (inv 423)
- + Raadsbesluiten tot onbewoonbaarverklaring, 1948-1967 (inv 532)

Archief gemeentebestuur Ten Boer (1), 1798-1989 (toeg 2988)

- + Notulen van raadsvergaderingen, 1940-1953 (inv 24-28)
- + Notulen van vergaderingen van B en W, 1945-1953 (inv 105-107)
- + Woningkaarten, 1940-1994 (inv 854)
- + Register van ontruimde woningen, 1944-1945 (inv 937)
- + Uitkeringen aan oorlogsslachtoffers, 1945-1947 (inv 939)
- + Correspondentie aangaande de verzorging van oorlogsslachtoffers, 1944-1947 (inv 940-942)
- + Declaraties der steunverlening aan vluchtelingen, 1943-1949 (inv 944-946)
- + Dossiers betreffende steunverlening aan evacu es en andere oorlogsslachtoffers 1940-1948 (inv 947-950)
- + Stukken betreffende de vervolging van de Joden, 1941-1943 (inv 953)
- + Evacuatie en terugkeer, 1945-1951 (inv 954-961)
- + Circulaires van het Centraal Bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers, 1945-1948 (inv 1166)

Archief gemeentebestuur Ten Boer (3), 1935-1989 (1992) (toeg 2990)

- + Vordering van woonruimte, 1944-1948 (inv 626)
- + Voorschriften en richtlijnen ten aanzien van de handhaving van de openbare orde, 1932-1945 (inv 749)
- + Correspondentie betreffende de openbare orde, 1940-1945 (inv 751)
- + Commissie Rechtsherstel en Beheer, 1945-1946 (inv 754)
- + Steun aan diverse personen in geval van oorlog, 1942-1949 (inv 1241)
- + Gemeentelijk Bureau voor verzorging van oorlogsslachtoffers (evacuatiebureau), 1945 (inv 1244)

Archief gemeentebestuur Haren (2), 1921-1989 (toeg 3157)

- + Besloten vergaderingen van de gemeenteraad, 1935-1951 (inv 33)
- + Vergaderingen van de gemeenteraad, 1940-1953 (inv 60-70)

- + Vergaderingen van B en W, 1940-1953 (inv177-189)
- + Bijlagen bij de jaarrekeningen, 1941-1945 (inv 917-926)
- + Inbeslagname van eigendommen van NSB'ers, 1947 (inv 1182)
- + Woningkaarten, 1940-1994 (inv 1275)
- + Namenlijst met gegevens van Joodse inwoners, 1941 (inv 1278)
- + Dossier burgemeester O.F.P.H. de Waard, 1943-1945 (inv 3481)

Archief Gemeentepolitie Groningen (toeg 1692)

- + Meldingsrapporten, 1940-1943 (inv 149-233)
- + Index op de meldingsrapporten, 1940-1943 (inv 246-253)
- + Meldingsrapporten, 1944-1945 (inv 917-935)
- + Index op de meldingsrapporten, 1944-1945 (inv 974-977)
  - + Sluiting van bedrijven, 1943-1944 (inv 814)
  - + Maatregelen tegen Joodse ingezetenen, 1941-1944 (inv 820-825)

Archief Gemeentebestuur van Groningen, 1916-1965 (toeg 1841)

- + Aanmeldingsplicht voor personen van Joodse bloede (inv 36, 37)
- + Uitgaven voor het ontruimen van woningen van joden en terzake het op transport stellen van joden (inv 37)
- + Verzoeken om teruggave overdrachtsgelden van in de oorlog verkochte panden (inv 1030)
- + Vrijstelling van de betaling van overgangsrecht of overtekeningsgeld bij overtekening van z.g. jodenpercelen, na de oorlog 1940-1945 op de oorspronkelijke rechthebbenden (inv 1031)

Archief Kabinet van de Commissaris der Provincie, 1942-1945 – Volkshuisvesting (toeg 1165 in 31)

Kabinet van de burgemeester (toeg 1983)

- + Maatregelen ten opzichte van Nederlanders en vreemdelingen (inv 5)
- + Zorg voor orde ten behoeve van derden (inv 6)
- + Inlichtingen omtrent personen (inv 7)

Archief Militair Gezag, Repatriëring Vak 1 (Groningen en Drenthe), 1945 (toeg 62)

Archief Militair Gezag: Provinciale Militaire Commissaris (toeg 63)

- + Evacuatie en repatriëring (inv 237-241)
- + Toewijzing of vordering woonruimten (inv 97)
- + Rechtsherstel (inv 279-282)

Archief Militair Gezag; Districts Militaire Commissaris (toeg 65)

+ Gebouwen en volkshuisvesting (inv 60)

+ Nederlanders in het buitenland (inv 88)

Sanering van de Joodse buurt

Archief Provinciale Adviescommissie Wederopbouw en Volkshuisvesting, Vervanging krotwoningen, 1953 (toeg 1149, inv 19)

Archief Dienst Stadsuitbreiding/ontwikkeling en Volkshuisvesting, Gesloopte panden (toeg 1516, inv 766-2244)

+ Nationaal Archief

Nederlands Beheersinstituut en in beslag genomen administraties, 1945-1967

Een directe aanleiding voor de vraag naar de rol van de gemeente bij de roof van Joods onroerend goed was het online zetten van de zogenaamde *Verkaufsbücher* uit dit archief.

Hierin worden onder andere het adres van het verkochte pand, de oorspronkelijke eigenaar, de koper, de prijs, de beheerder en de notaris genoemd.

In de lijst die online staat worden 176 adressen in Groningen genoemd, 12 in Haren, 2 in Ten Boer en 1 in Noorddijk. Adressen in Hoogkerk komen niet voor. Overigens is uit vooronderzoek gebleken dat niet alle verkochte panden van Joodse eigenaren in de *Verkaufsbücher* zijn terug te vinden, het totale aantal zal dus hoger liggen.

Centraal Bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers (sinds 1947 Rijksdienst voor Maatschappelijke Zorg) 1945-1949 (CBVO)

Archief van het Militair gezag 1943-1947

+ Niod

Archief Stichting Onderzoek en Terugkeer en Opvang (SOTO-archief)

Stand van zaken/Resterend onderzoek

Schuldvragen worden sneller opgeworpen dan beantwoord – zo vermeldt ook het SOTO-onderzoek (zie: *De meelstreep* pagina 9).

Op 12 april 1945 werd door een ministeriële beschikking het Centraal Bureau voor de Verzorging der Oorlogsslachtoffers (CBVO) in het leven geroepen. Dit bureau had provinciale (PBVO) en plaatselijke afdelingen (DBVO). De overheid erkende in die tijd ook een rehabilitatieplicht ten aanzien van honderdduizenden burgers die ten gevolge van de oorlog financieel dan wel materieel waren gedupeerd. Hierbij ging het om: onvreemde eigendommen, uitbetaling van achterstallig salaris en compensatie voor geleden oorlogsschade.

Op 9 november 1945 volgde het Besluit op de Materiële Oorlogsschaden (MOS). In totaal werd er voor 6,3 miljard gulden uitgekeerd (zeker in die tijd een reusachtig bedrag). Deze uitkeringen betroffen vooral de materiële schade ontstaan door oorlogsgeweld, zoals het bombardement op Rotterdam, gesprongen bruggen, vernietigde spoorbanen, maar ook bijvoorbeeld de materiële schade ontstaan bij de bevrijding van Groningen.

Onderzoek naar de rol van het openbaar bestuur tijdens en kort na de oorlog krijgt momenteel steeds meer aandacht, verschillende gemeenten zijn zo'n onderzoek reeds gestart. Vanuit het NIOD is dit jaar onder leiding van Hinke Piersma een groot onderzoek gestart naar de rol van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) naar de vraag hoe de VNG is omgegaan met onrecht en herstel. Welke wisselwerking bestond er tussen individuele gemeenten en het overkoepelende orgaan? Nauw contact met dit onderzoek is gewenst opdat er in Groningen niet overbodig werk wordt gedaan. (Tussen de afdeling Geschiedenis van de RuG en betrokken NIOD-onderzoekers bestaan goede contacten.)

Een aantal gemeenten heeft al onderzoek gedaan c.q. laten doen naar het eigen functioneren in deze periode. Resultaten van Amsterdam (2016) en Den Haag (2019) zijn in de publiciteit geweest. Hierover is een en ander in de literatuur terug te vinden. In Rotterdam (2020) en Utrecht (2020) zou onderzoek hebben plaatsgevonden. Een twintigtal gemeenten ziet zich nu voor dezelfde vraag gesteld als Groningen (Almaar, Amersfoort, Apeldoorn, Arnhem, Assen, Bergen, Deventer, Eindhoven, Enkhuisen, Gooise Meren, Gouda, Haarlem, Hilversum, Hoorn, Leeuwarden, Winterswijk, Zaanstad, Zutphen, Zwolle). Vanzelfsprekend is het van belang bij deze gemeenten te informeren over de wijze waarop zij hun onderzoek denken uit te voeren.

In 2013 kwam in de archieven van het Ontwikkelingsbedrijf van de gemeente Amsterdam (OGA) de correspondentie met Joodse huiseigenaren die de oorlog hadden overleefd naar boven. Hieruit bleek dat zij door de gemeente waren

aangeslagen en beboet wegens het niet betalen van erfpacht tijdens de oorlogsjaren. Burgemeester Eberhard van der Laan pakte de kwestie voortvarend aan en vroeg het NIOD onderzoek te doen. Over de ‘Openstaande Rekeningen’ publiceerden Hinke Piersma en Jeroen Kemperman een rapport. In Amsterdam wordt o.a. de rol belicht van de NSB-makelaar Everout. Deze was ook in Groningen actief, zo blijkt uit de recentelijk toegankelijk gemaakte *Verkaufsbücher*. Over de gemeente Groningen zeggen Piersma en Kemperman: “Amsterdam was bepaald niet de enige gemeente die tijdens de bezetting Joods eigendom kocht. Dat gold ook voor de stad Groningen, waar het gemeentebestuur vanwege de krapte op de woningmarkt vooral belangstelling had voor bouwgrond om nieuwe arbeiders- en middenstandswoningen te kunnen realiseren. Deze bouwgrond kwam als gevolg van de anti-Joodse verordeningen op de markt. Agrarische gronden moesten volgens de Verordening 102/1941 bij regionale Pachtbureaus (later Grondkamers) van het ministerie van Landbouw en Visserij worden opgegeven. Voor 1 september 1941 diende de grond aan niet-joden te zijn verkocht, met 1 januari 1942 als uiterste datum van de overdracht. In de praktijk zou de verkoop vaak zonder tussenkomst van een (‘foute’) makelaar plaatsvinden omdat Joodse eigenaren hun bezittingen zelf aan de gemeente aanboden. Dat deed bijvoorbeeld R. Levie-Davidson uit Amsterdam, die in een brief van 20 juni 1941 via notaris Tj. Vos uit Winschoten aan het Groningse stadsbestuur liet weten dat ze grond bezat aan de Winsumerweg. Ze vroeg zich af of de gemeente belangstelling had voor deze landerijen

Uit het rapport van Piersma en Kemperman: “*Ook de nv Handelsmaatschappij Eemland, gevestigd in Amsterdam, was ‘alsnog bereid’ zijn grondbezit in de stad Groningen aan de gemeente te verkopen. Eerdere onderhandelingen waren op niets uitgelopen. De verkoop, zo schreef de Handelsmaatschappij, stond dan ook in direct verband met de anti-Joodse verordeningen. Met andere woorden, Eemland wilde er geen misverstand over laten bestaan dat de verkoop niet vrijwillig plaatsvond. Dit argument werd na de oorlog in de rechtsherstelprocedure opnieuw aangevoerd. De verkoop was ‘niet tot stand gekomen door vrije wilsovereenstemming’, maar ‘door dwang afgeperst’*”

Naast de makelaar Everout was ook de NSB-organisatie ANBO. (Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen) een belangrijke opkoper van panden in Groningen. De al eerder genoemde *Verkaufsbücher* laten een lange lijst zien van panden die door de ANBO zijn verworven. Het moge duidelijk zijn dat nader

onderzoek geboden is naar de wijze waarop deze kopen tot stand zijn gekomen in de oorlog en het eventuele rechtsherstel/afwikkeling met betrekking tot deze panden na de oorlog.

Op 5 juni 2020 is het rapport *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955* aangeboden aan burgemeester Aboutaleb van Rotterdam. Het rapport is op verzoek van de gemeente opgesteld door NIOD-onderzoekers Hinke Piersma en Marleen van den Berg. De onderzoekers concluderen dat het lastig was en is precieze berekeningen voor juridisch rechtsherstel te maken. Net als in andere steden, hield het gemeentebestuur de financiën goed in het oog en stuurde aan op voor de gemeente zo gunstig mogelijke regelingen. Zowel tijdens als na de bezetting had het gemeentelijke huishoudboekje prioriteit. De bestuurlijke en ambtelijke elite vond niet dat er na de oorlog extra inspanningen moesten worden geleverd om tegemoet te komen aan de specifieke moeilijkheden waarmee Joodse huiseigenaren te maken kregen.

4. Resterend onderzoek:

Vragen waar verder onderzoek naar gedaan zou moeten worden:

- Zijn er Joodse bezittingen in Groningen door de gemeente onteigend?
- Zijn er Joodse bezittingen door de gemeente aangekocht
- Indien 1 en/of 2, om welke panden ging het dan?
- Is er sprake geweest van procedures rond rechtsherstel?
- Indien ja, heeft er restitutie plaatsgevonden?
- Welke rol speelde de gemeente bij de opvang van teruggekeerden?
- Welke rol speelde de gemeente bij toewijzing van woonruimte?
- Welke rol speelde de gemeente bij de renovatie van de voormalige Joodse wijk (rond de Folkingestraat)?

Enkele gedachten over uitvoering van dit onderzoek

Vanuit de RUG zijn Stefan van der Poel en Maarten Duijvendak bereid een rol te spelen in de organisatie en coördinatie van de uitvoering van dit onderzoek. Deze betrokkenheid past goed bij de invulling van het concept Universiteit van het Noorden waarmee de RUG zich graag tooit. De wijze waarop dit kan gebeuren zal nader

moeten worden uitgewerkt. Verder zijn Albert Beuse van de Groninger Archieven en Ron van Hasselt (ervaren onderzoeker) bereid zich aan dit onderzoek te verbinden. Natuurlijk is het van belang vast te stellen wat de schaal van dit onderzoek zal zijn, en welke juridische betekenis de Gemeente Groningen aan de uitkomsten van dit onderzoek wil geven. In het Memo is sprake van dat 'niet de juridische maar de moreel-ethische vraag de boventoon moet voeren'. Betekent dit dat bij onderzoek naar de onteigeningen kan worden volstaan met een analyse van door de toenmalige ambtenaren aangelegde meta-administratie (zoals de Registratie van *Verwalters* bij Joodse ondernemingen en de *Niederländische Grundstücksverwaltung*) of naar moet overdracht van grondbezit worden vastgesteld aan de hand van het kadaster?

Voor een dergelijk onderzoek moet veel onderzoekswerk worden verricht. Ons voorstel is dan ook om hiervoor tussen de 5 en 10 pas afgestuurde studenten een half jaar lang mee aan het werk te zetten. Maarten en Stefan zouden gedurende die periode een dag in de week kunnen worden gecompenseerd. Ron en Albert hoeven geen compensatie.

5. Twee case studies *De familienamen zijn onleesbaar gemaakt*

+ Savornin Lohmanlaan 21

Volgens de woningkaart van dit adres wordt ██████████ op 18 juli 1940 hoofdbewoonster van het pand na het overlijden/sneuvelen van haar echtgenoot ██████████ op 12 mei 1940. Volgens de gegevens van het Kadaster is zij dan ook eigenaar van het pand (art. 1612). In 1942 (dienstjaar 1943) komt het pand in beheer bij de *Niederländische Grundstücksverwaltung* en in hetzelfde jaar wordt het verkocht aan de Kamer van Koophandel in Groningen. De verkoopakte wordt op 20 juli 1942 ingeschreven in deel 1275, akte 26 van het Hypotheekkantoor Groningen. Mevrouw ██████████ verhuist op 16 juni 1942 naar Taco Mesdagplein 2 en de nieuwe bewoner wordt ██████████.

Op 3 december 1945 wordt mevrouw ██████████ weer bewoonster van het pand en op 18 december wordt de notariële akte ingeschreven waarbij de eigendom van het pand weer bij haar komt (deel 1331, akte 37).

In het archief van de gemeente Groningen zijn geen aanwijzingen gevonden voor contact tussen mevrouw ██████████ en de gemeente.

In het bouwdoos van de Savornin Lohmanlaan 21 (toeg 2537, inv 18655) bevindt zich een verzoek van ██████████, gemachtigde van de ANBO, gedateerd 10 juli

bleven in Groningen wonen, respectievelijk in de Pelsterstraat 13 (nu een parkeergarage) en in de Jan Lutmastraat 2.

Moeder [REDACTED] werd op 14 januari 1943 ingeschreven op het adres van haar zoon [REDACTED]. Zij heeft de Praediniussingel moeten verlaten, op zijn minst al enkele weken voordat zij was ingeschreven bij [REDACTED]. Het pand aan de Praediniussingel was immers gevorderd.

In het *Handelsblad* van 30 december 1942 staat een foto die genomen is in de voorkamer van het huis aan de Praediniussingel. De man in het midden naar wie iedereen kijkt is Anton Mussert. Uit het fotobijlschrift blijkt dat Mussert een bezoek heeft gebracht aan *'het pasgeopende Nevohuis aan den Praediniussingel. De medewerkers van de Moederdienst worden toegesproken'*. Nevohuis is een zetfout. Het moet zijn Nsvo-huis. NSVO was de Nationaal Socialistische Vrouwen Organisatie. In een ander artikel wordt bevestigd dat het gaat om het pand van de familie [REDACTED] aan de Praediniussingel 15.

Na de oorlog kwam niemand het bezit opeisen. Het door de NSB-bezette pand werd 'teruggevorderd'. In pand zaten ondermeer de POD (Politieke Opsporingsdienst), de opvolger daarvan de PRA (Politieke Recherche Afdeling) en de Stichting '40-'45.

(De familie [REDACTED] betrok het pand in de loop van 1948.)

Grootmoeder [REDACTED] was 65 jaar toen zij in Auschwitz werd vermoord met drie van haar kinderen en vijf van haar kleinkinderen op 12 februari 1943.

Voorlopige inventarisatie huizenbezit weduwe [REDACTED], op basis van *Verkaufsbücher*:

Bloemendaal, Borskilaan 10, verkoop op 11-8-42, beheerder ANBO

Groningen, Noorderbinnensingel 54-55-55a-55b-55c-55d, 13-3-44 (!) beheerder ANBO Gr

Groningen, Peizerweg 16 en 16a, 13-6-42, beheerder Hamminga/Van Russen

Groningen, Praediniussingel 15, 31-10-42, beheerder Hamminga/Van Russen

Groningen, Hoornschediep 19-3,19-3a,19-5,19-5a,19-5b, 31-10-42, beheerder Hamminga/Van Russen